

ГРАММАТИК ТЕРМИНЛАР: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Ш.Султанова

А.Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети
“Хорижий тиллар” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: мақолада грамматика ва уларга алоқадор ҳодисаларни ўрганишнинг ривожланиш босқичлари, лисоний бирликларнинг электрон базасини яратиш ҳамда уни тилларнинг Миллий корпусига киритиш, компьютер лингвистикаси йўналишида автоматик таржима сифатини яхшилаш, тилни лингвистик моделлаштириш, ҳар бир тилга оид сўзларни леммалаш назарияси, алгоритмини яратиш масалалари хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: грамматика, электрон база, компьютер лингвистикаси, автоматик таржима, леммалаш назарияси.

Жаҳон тилшунослигида грамматика ва уларга алоқадор ҳодисаларни ўрганиш ўзининг тарихий ривожланиш босқичларига эга бўлиб, асосан, XVII асрнинг 2-ярми ва XIX асрнинг бошларидан буён жадал такомиллашиб бораётган жараёнлардан бири ҳисобланади. Ўзига хос фарқли талқинларга эга бўлган бу тоифадаги лисоний бирликларнинг электрон базасини яратиш ҳамда уни тилларнинг Миллий корпусига киритиш масалаларига эса жаҳондаги энг йирик корпуслардагина мурожаат қилинган. Аммо бу борадаги амалиёт ҳам ўз Миллий корпусини шакллантириш ниятида бўлган давлатларнинг тадқиқотчиларини назарий ҳамда амалий жиҳатдан қаноатлантирмайди. Дунё тилшунослигида XXI аср ва унгача бўлган даврларда Миллий корпусларнинг лексикография асосида шакллари нисбатан мукамал тарзда ишлаб чиқилган. Хусусан, лингвистик луғатлар ҳам. Бинобарин, бугунга келиб, корпус лингвистикасини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш ҳаракати кучайган бир даврда корпусга алоқадор семантик разметкада мазкур луғатлар беназир аҳамиятни касб этиб бормоқда. Такомиллашиб бораётган компьютер лингвистикаси йўналишида автоматик

таржима сифатини яхшилаш, тилни лингвистик моделлаштириш, ҳар бир тилга оид сўзларни леммалаш назарияси, алгоритмини яратиш ҳамда муайян тилнинг кўп асрлик миллий-маданий меросдан фойдаланиш имконини ошириш мақсадида уларни электронлаштириш жаҳон тилшунослигида долзарб масалага айланди. Компьютер лингвистикаси, хусусан, корпус яратиш, мавжуд корпуслар ҳажмини кенгайтириш, матнни автоматик қайта ишлайдиган дастурларни ишлаб чиқиш тилшунослик олдида ечимини кутаётган муҳим масалалардан бири бўлиб турибди. Жаҳон тилшунослигида корпус лингвистикаси ўтган асрнинг 60-йилларида ўрганиш объектига айланган. “Ишонарли лингвистик маълумотлар катта массивли матнлар мажмуасидангина олинishi мумкин” деган қараш ўтган асрнинг 60-йилларида Р.Г.Пиатровский томонидан айтилган²⁵ бўлса-да, корпус соҳасидаги мақсадли тадқиқотлар 40-йилларда Блумфильд, Фрайс ва Бонджерслар томонидан бошланган²⁶. Браун корпуси (1961-1964) тузувчилари Нилсон Френсис ва Генри Кучера илк марта корпус тузиш принципларини ишлаб чиққан. Бу борада Инглиз тили банки (1980) лойиҳаси муаллифи Жон Синклер ишлари ҳам эътиборга сазовор²⁷. Рус тилшунослигида В.П.Захаров, А.Б.Кутузов, Е.В.Недошивина, В.В.Рыков, В.Плунгянлар корпус, унинг турлари, ўзига хос хусусияти, корпуснинг ижтимоий аҳамияти, корпус тузиш тамойиллари борасида тадқиқот олиб боришган²⁸. Муаллифлик корпуслари О.В.Кукушкина, А.А.Поликарпов,

²⁵Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported (Электрон ресурс) - //lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf.

²⁶ Блумфилд Л. Язык. – М.: «Прогресс», 1968. – 608 с.; Fries Ch.C. The structure of English. An introduction to the construction of English sentences. – L., 1969.; Bongers H. The history and principles of Vocabulary control. – Woerden: WOCOPI, 1947.

²⁷Френсис Н., Кучера Г. Вычислительный анализ современного американского варианта английского языка. – М., 1967.; Синклер Д. Предисловие к книге «Как использовать корпуса в преподавании иностранного языка»/ Д. Синклер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/corpora-info.html>, свободный.

²⁸ Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported (Электрон ресурс) - //lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf; Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург. – 2006. 26 с.; Рыков В.В. Курс лекций по корпусной

Е.В.Суровцевалар томонидан тадқиқ этилган²⁹. Ўзбек тилшунослигида компьютер лингвистикаси, матнга лексикографик ишлов бериш ва лингвостатистик таҳлил этиш борасида бирмунча тадқиқотлар амалга оширилган. А.Пўлатов, С.Муҳамедов, М.Айимбетов, С.Муҳамедова, С.Каримов, Г.Жуманазарова, А.Бабанаров, Д.Ўринбоева, Н.Абдурахмонова, А.Норов ва бошқаларнинг кузатишларини ана шундай ишлар сифатида қайд этамиз³⁰. Бу тадқиқотлар матни инновацион ёндашув – компьютер лингвистикаси ютуқлари ёрдамида лексикографик ва лингвостатистик тадқиқ этишнинг замонавий усулларини тавсия этганлиги билан долзарблик касб этишини қайд этиш мумкин. Истиқлол йилларида компьютер лингвистикасида автоматик таржима, сунъий интеллектнинг ўзбек тилини тушуниш ва қайта ишлашига эришиш борасида қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлса ҳам, корпус лингвистикасига яхлит тарзда, монографик планда ёндашув суст кечмоқда. Ҳолбуки, барча илмий йўналишлар қаторида

лингвистике. URL: <http://rykov-cl.narod.ru/c.html>; Плу́нгян В. Зачем мы делаем Национальный корпус русского языка? «Отечественные записки» 2005, №2. http://magazines.russ.ru/oz/2005/2/2005_2_20-pr.html

²⁹Кукушкина О.В., Поликарпов А.А., Суровцева Е.В. (Под ред. В.В.Дубичинский) Электронный корпус текстов художественных произведений А.П.Чехова: принципы организации и возможности лексикографического использования// Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium. Сборник научных трудов по лексикографии. Вып. 12. – Харьков-Клагенфурт, 2011. – 416 с.

³⁰ Муҳаммедов С.А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дисс... канд. фил. наук.- Ташкент, 1980; Бабанаров А. Разработка принципов построения словарного обеспечения турецко-русского машинного перевода: Автореф. дисс... канд. фил. наук. - Л., 1981; Айымбетов М.К. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дисс... канд. фил. наук.- Ташкент, 1987; Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. Частотали луғат. Терс луғат, - Тошкент, 2007; Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Фил.фан.док.дис...автореф. - Тошкент, 2008; Муҳаммедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъминот яратиш. Методик қўлланма. - Тошкент, 2006; Ўринбоева Д.Б. Ўзбек фольклори матнларининг лингвостатистик тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2010; Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси: Фил. фан. док. дис...автореф. - Тошкент, 2017; Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (Содда гаплар мисолида) : Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. афтореф. – Тошкент, 2018; Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Akademnashr, 2011.; Норов А. Компьютер лингвистикаси асослари. – Қарши, 2017. – 136 б..

тилшуносликда ҳам “...илмий ва ижодий изланишларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, улар учун зарур шарт-шароитлар яратиш вазифа”сининг³¹ белгиланиши фанлар интеграцияси бўйича чуқур изланишлар олиб бориш зарурлигини кўрсатади. Жаҳон тилшунослигида замонавий ахборот технологияларига мослашиш жараёнлари ниҳоятда жадал кетмоқда. Хусусан, “Компютер тилшунослиги” ғарб тилунослигида, рус тилшунослигида, ҳатто турк ва қозоқ тилшунослигида ҳам муайян ютуқларга эришган. Компютер технологиялари пайдо бўлиши билан дастур яратувчилар янги луғат тури-электрон луғат яратдилар. Луғатнинг бу тури лексикография тарихида мутлақо янги сўз бўлиб, ўз тараққиётининг янги сифат босқичини белгилаб беради. Ҳозир, электрон луғатлар қоғоз луғатлар соясида қолмоқда ва тил платформаси учун электрон контент тайёрлаш зарурати кучаймоқда. Зеро, электрон луғатлар анъанавий луғатларга нисбатан бир қатор яққол ва муҳим афзалликларга эга. Уларнинг ягона камчилиги шахсий компютерга боғлиқлиги ва, бинобарин, нисбатан чекланганлигидир. Бироқ, бу камчилик тўлиқ бўлмаса-да, энг камида, компютерлаштиришнинг тобора ортиб бораётган суръати, жумладан, ноутбук компютерларининг мавжудлиги туфайли тез орада бартараф этилади. Рус тилидаги лингвистик луғатлар ҳозирда жуда кенг тарқалган электрон луғатлардир, шунинг учун биз фақат икки тилли ўзбек-инглиз ва ўзбекча-русча луғатларига эътибор қаратамиз. Маълумки, грамматик терминларнинг аскарияти рус ва инглиз тилларига тегишли. Айрим келиб чиқиши лотин тилига бориб тақаладиган терминлар ҳам мавжуд, бироқ шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек лингвистик терминлари асосан, рус терминологияси асосида, таржима йўли билан шаклланган. Мазкур масалани ўрганиш учун ўзбекча лингвистик

³¹Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. — Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016. — 56 б.

терминларнинг бошқа тилларга оид терминлар билан қиёсий тадқиқини олиб бориш лозим. Бу луғатларни таққослаш қизиқарлидир, чунки уларни яратувчи жамоалар электрон лексикография тамойилларига турлича қарашларга эга. Шунингдек, Миллий тил корпуси ҳақида сўз борар экан электрон луғатлар муҳим аҳамият касб этиб бораверади. Бу борада ўзбек тилшунослигида айрим тадқиқотлар, жумладан, амалий ишлар энди олиб борилмоқда. Маълумки, тил луғатларда акс этади, бугунги кунда ўзбек лексикографиясида, компьютер лингвистикаси соҳаси олдида бир қатор муаммолар турибди. Ўзбек тилининг электрон платформасини яратиш, тил корпуси, таълимий корпусни ишлаб чиқиш учун соҳавий терминология, лингвистик луғатлар, ўқув луғатлари яратилиши керак. Бу борада жаҳон тажрибаси сифатида К.Д.Бак, Ж.Малкил, П.Н.Денисов, В.Г.Гак, Л.А.Новиков, В.В.Морковкин, С.Г.Бархударов³², каби олимларнинг ишларидан самарали фойдаланиш лозим. Бугунги кунда таълим мазмунини такомиллаштириш учун ҳам, таълимий ва тил корпусларини яратиш учун лингвистик луғатлар яратиш масаласига янгича ёндашиш зарурати мавжуд. Хусусан, лингвистик луғатларни аҳамиятлилиқ даражасига кўра туркумларга ажратган ҳолда электрон луғатлар яратиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, нутқда от ва феъл сўз туркумларининг қўлланилиши бошқа туркумларга қараганда фаолроқ. Таълим жараёни ҳам босма маълумотлардан кўра электрон ўқув материалларига катта эҳтиёж сезмоқда. Бундай вазиятда, аввало, маълумот қидириш жараёнини ҳам тезлаштирадиган, вақтни тежаш имконини берадиган сўз туркумлари бўйича алоҳида луғатлар яратиш лозим. Бундан ташқари, филология, тилшунослик, жумладан лексикология соҳасида тадқиқот олиб борувчилар учун

³² Бархударов С.Г., Новиков Л.А. Каким должен быть учебный словарь? “Русский язык за рубежом”. 1971, №3; Бархударов С.Г., Новиков Л.А. Актуальные проблемы и задачи учебной лексикографии//Русский язык за рубежом.- 1975.- № 6.- С. 54-58 . [Электрон ресурс].

туркумларга ажратилган электрон луғатлар иш самарадорлигини ошириш, умумий кўриниш ҳақида дарҳол тасаввурга эга бўлиш шароитини яратади.

Айниқса, от сўз туркумига доир “Атоқли отлар” луғатининг ўзи турли шаклларда ишлаб чиқилиши мумкин.

1. “Атоқли отлар луғати”
2. “Ўзлашма атоқли отлар луғати”
3. “Жой номлари луғати”
4. “Фаол соҳавий атамалар луғати ”
5. “Ташкилот-муассаса номлари луғати”

Бу луғатларнинг мавжуд умумий ва анъанавий луғатлардан фарқи шундаки, таснифланган мазкур луғатлар таркибига киритилган сўзлар, аввало, қўлланилишига кўра энг фаол сўзлардан таркиб топади, ҳар бир сўзнинг имлоси ва транскрипция бўйича талаффуз шакли ҳам берилади.

Бундан ташқари жамият эҳтиёжига кўра расмий фаолиятда иш юритиш учун, асосан, от ва феъл сўз туркумларига кўпроқ мурожаат қилинади. Ҳужжатлар, турли услублардаги матнларда такрорларни олдини олиш мақсадида “Маънодош отлар”, “Маънодош феъллар” луғатлари тайёрланиши тилдан фойдаланишда, иш юритишда қулайлик яратади. Ўзбек тилининг ўз қатламига доир сўзларни мулоқот жараёнида кенг қўллашни таъминлаш учун қуйидагича ёндашиш мумкин:

1. “Ўзбекча атоқли отлар луғати”
2. “Ўзбекча исмлар луғати”
3. “Ўзбекча феъллар луғати”
4. “Ўзбекча ўрин-жой отлари луғати”

Бундай луғатлар, албатта, электрон шаклида яратилади. Мазкур луғат таркибидаги ҳар бир сўз ҳам имло ва талаффуз меъёрларини ўрганишга ҳам хизмат қилади. Бундай луғатлар, аввало, узлуксиз таълим тизимида, асосан, филологик, лингвистик тадқиқотларда, шунингдек, иш юритиш, ҳужжатлар

тайёрлаш жараёнида таълим олувчилар, тадқиқотчилар, соҳа ходимлари ва мутахассисларига яқиндан ёрдам беради. Мазкур луғат турлари компьютер лингвистикаси тараққиётига ҳам, корпус лингвистикасига ҳам бирдек хизмат қила оладиган қулай электрон контент вазифасини бажара олади. Ўзбек тили ва келажак тилшуносликнинг тақдири тилнинг электрон корпуси билан боғлиқ. Бу борада мамлакатда давлат буюртмаси ва олимлар фаолиятини мувофиқлаштириш, асосий кучни босма нашрларга эмас, электрон иш юритиш, электрон таълим, электрон мулоқотнинг самарали бўлишига эришиш катта аҳамиятга эга. Шу маънода, ўзбек тилнинг миллий корпусини яратиш ишларини давлатнинг тил сиёсати ижросини таъминлашга доир муҳим амалий тадқиқот сифатида ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарур.